

طلاب امروز، فرزندان معنوی عالمان دیروز

آشنایی با سیره علمی فقیهان بزرگ حوزه و تلاش‌های علمی آنان می‌تواند فقه‌آموزان جوان حوزه را در تحصیل و تحقیق، مصمم و پر نشاط کند. طلاب با مطالعه منابع معتبر تاریخی می‌توانند از تجربه چندین نسل از نیکان علمی خود آگاه شوند و از سنت‌های اصیل آنان بهره بردارند. از جمله این مجموعه‌های ارزشمند می‌توان امل الآمل تألیف شیخ حر عاملی، ریاض العلماء و حیاض الفضلا نوشته افندی، اعیان الشیعه از سید محسن امین عاملی و الذریعه الی تصانیف الشیعه و طبقات اعلام الشیعه اثر آقا بزرگ تهرانی را نام برد.

از این رو، مجله رسائل سعی می‌کند هر از چند گاهی، سیره علمی و آثار تحقیقی برخی از فقهای شیعه را بازخوانی کند. در این شماره، نکاتی درباره سیره علمی مرحوم سید جواد عاملی و ویژگی‌های پژوهشی مفتاح الکرامه، اثر منحصر به فرد ایشان تقدیم می‌شود. برای طراوت و ظرافت بیش‌تر متن حاضر، گاهی از نقل مستقیم تعبیرهای مرحوم عاملی یا تاریخ‌نویسان معزز استفاده شده است.

مفتاح الکرامه، مرجعی معتبر در تحصیل شهرت و اجماعات اصحاب

مطالعه دقیق دیدگاه‌های فقهای پیشین یکی از بایسته‌های پژوهشی در دانش فقه محسوب می‌شود. این بایسته، در تلاش‌های علمی محقق عاملی به ویژه کتاب مفتاح الکرامه ایشان بسیار برجسته است. عاملی، مفتاح الکرامه را به امر استاد خود، شیخ جعفر کاشف الغطاء نوشته‌اند. استاد از ایشان خواست در هر مسئله اختلافی، اقوال فقها را ذکر کند و اجماعات و شهرت‌های آنها را مستند به کتاب‌های شان بیابد و اگر اصحاب در استدلال، دلیلی نیاورده باشند، آن را ذکر کند. این امثال، از سال ۱۱۹۷، شروع و تا دو سال قبل از فوت استاد یعنی ۱۲۲۶ هـ. ق. به مدت سی سال طول کشید و نتیجه این امثال، مرجعیت مفتاح الکرامه در بین فقهای شیعه برای نقل اجماعات و شهرت‌های فقهی است؛ مرجعی قابل اطمینان، با دقتی کم‌نظیر، روشی بدیع و با مراجعه مستقیم به کتاب‌های آنان.

مرحوم عاملی، درخواست استاد خویش را برای نگارش این کتاب، در خطبه کتابش چنین

شرح داده است:

... قال (كاشف الغطاء) دام الله تعالى حراسته: أحب أن تعمد إلى قواعد الإمام العلامة أعلى الله تعالى في الجنان مقامه فتنتظر إلى كل مسألة اختلفت فيها كلمات الأصحاب و تنقل أقوالهم و تضيف إلى ذلك نقل شهرتهم و إجماعهم و تذكر أسماء الكتب التي ذكر فيها ذلك و إذا عثرت على دليل في المسألة لم يذكره فاذكره و منته و اذكر عند اختلاف الأخبار مذاهب العامة على وجه الاختصار ليكمل نفعه و يعظم وقعه ... فامتثلت أمره الشريف ...

منزلت علمی محقق عاملی و مفتاح الكرامه در تراث فقهی شیعه

مفتاح الكرامه و سید جواد عاملی در فقه شیعه منزلت علمی ویژه‌ای دارند. اعتماد علمی مرحوم کاشف الغطاء به شاگردش، محقق عاملی، قرینه‌ای بر این منزلت است. این اعتماد وقتی به طور کامل درک می‌شود که به منزلت فقهی خود کاشف الغطاء توجه شود. کاشف الغطاء تسلط عجیبی بر ابواب فقهی داشت به طوری که از ایشان نقل شده است: «اگر جمیع متون و مدارک فقه شیعه از بین برود، من قادر هستم همه فقه را از ابتدا تا انتها از حفظ بنویسم» (عباس قمی، فوائدالرضویه، ۷۰). این استاد با این جلالت فقهی، از بین تمامی شاگردان فاضل خود که در تألیف نیز دستی داشتند، عاملی را برگزید.

هم‌چنین رجوع فقهای بسیاری به این اثر در تحقیقات خود، دلیلی بر موفقیت مفتاح الكرامه در شیوه بررسی دقیق سابقه تتبعات فقها و پیشینه نگاری تحقیقات فقهی و هم‌چنین جایگاه علمی نویسنده آن در فقه است. مثلاً صاحب جواهر با تمام جلالت شأن خود در میان مؤلفان فقه شیعه، در تمامی مواردی که صاحب مفتاح به نقل اقوال و بیان شهرت‌ها و اجماعاات پرداخته، به آن اعتماد کرده است. آیت الله بروجردی با توجه به عنایت خود به تتبع اقوال فقها در سبک کار فقهی‌اش و اعتماد به مفتاح الكرامه در این زمینه، بعد از نزول اجلاس در کرسی درس خارج فقه در قم، این کتاب را بین طلاب علوم دینی رواج داد که این کتاب پس از مدتی کم‌یاب شد. (منتظری، «مبانی و سبک استنباط آیت الله بروجردی»، حوزه، ۴۳ و ۴۴: ۲۴۵-۲۷۴).

مفتاح الكرامه از منظر موقعیت تاریخی مؤلف در بین فقها و هم‌چنین سن ایشان هنگام تصنیف قابل توجه است. چون کتاب در اواخر عمر مؤلف تألیف شده، خلاصه افکار فقهی محقق عاملی است. علاوه بر این، حلقه وصل دیدگاه‌های فقهی استادان بزرگوارش همچون سید محمدمهدی طباطبایی (مشهور به بحر العلوم) و شیخ جعفر کاشف الغطاء و شاگردانی هم‌چون شیخ محمدحسن نجفی (صاحب جواهر الکلام) و شیخ حسن بن جعفر کاشف الغطاءست.

استقامت و سخت‌کوشی کم‌نظیر محقق عاملی در تحقیق

مؤلف در نگارش این کتاب، تلاشی شبانه‌روزی داشت به طوری که بسیاری از کتاب‌ها را در نیمه‌های شب یا نزدیک فجر و حتی برخی از آن‌ها را در شب‌های اعیاد یا قدر به پایان رساند.^۱ هم‌چنین مؤلف، استقامتی ستودنی در تدوین این کتاب داشت. ایشان در سال‌های ۱۳۲۱ تا ۱۳۲۶ هـ. ق. در حالی که شهر نجف اشرف و کربلای معلی و حله به محاصره وهابی‌ها درآمده بود، برخی از مجلدات مفتاح‌الکرامه را نگاشت. ایشان در پایان برخی از مجلدات اثرش، از اوضاع آشفته اجتماعی هنگام تألیف کتاب به تلخی یاد می‌کند:

وقد وفق الله سبحانه وتعالى بمنة و يمنه و بركة خير خلقه سيدنا محمد و آله صلوات الله عليهم أجمعين لإتمام هذا الجلد في أول شهر ربيع الأول سنة ١٣٢١ ألف و مائتين و إحدى و عشرين من الهجرة مع تشتت الأحوال و اشتغال البال بما نابنا من الخارجي الملعون في أرض نجد فإنه اخترع ما اخترع في الدين و أباح دماء المسلمين و تخريب قبور الأئمة المعصومين عليهم صلوات رب العالمين فأغار سنة ١٣١٦ ستة عشر على مشهد الحسين عليه السلام و قتل الرجال و الأطفال و أخذ الأموال و عات في الحضرة المقدسة فخر ببنائها و هدم أركانها ثم إنه بعد ذلك استولى على مكة المشرفة و المدينة المنورة و فعل بالقيح ما فعل ... (عاملی، مفتاح‌الکرامه ۱۷: ۱۸۸)

کتاب‌خانه غنی مرحوم عاملی، شاهدهی بر روش ایشان در نقل اقوال

نتیجه‌ی اهتمام محقق عاملی بر نقل بدون واسطه اقوال فقها، جمع‌آوری کتاب‌خانه باارزشی از نسخه‌های خطی است که از کتاب‌خانه‌های غنی در زمان خود محسوب می‌شد و در این گنجینه، منابع اصیل یک تحقیق گسترده فقهی نگه‌داری می‌شد. مرحوم سید محسن امین این کتاب‌خانه را در اعیان‌الشیعه چنین توصیف کرده است:

مکتبته، کانت له مکتبة غنية بكتب الفقه و الحديث و الرجال و غيرها حاوية لجميع كتب الفقه و الحديث أو جلها للقدماء و المتأخرين كما يدل عليه نقله عنها في مفتاح‌الکرامه بغير واسطة و کلها کانت مخطوطة لأن فن الطباعة لم یکن قد انتشر يومئذ. (امین عاملی ۴: ۲۹۳).

۱. ذکر زمان اتمام برخی از کتاب‌های مفتاح در خطبه پایانی آن‌ها مؤید این جدیت علمی است. مثل: «الحمد لله كما هو أهله أولا و آخرها و باطنها و الصلاة والسلام على خير خلقه أجمعين محمد و آله الطاهرين المعصومين و قد من الله سبحانه بفضله و إحسانه و بركة محمد و آله صلى الله عليه و آله لإتمام هذا الجزء من كتاب مفتاح‌الکرامه بعد انتصاف الليل من الليلة التاسعة من شهر رمضان المبارك سنة ألف و مائتين و خمس و عشرين على يد مصنفه الأقل الأذل محمد الجواد الحسيني الحسني الموسوي العاملی». (۷: ۶۵۳).

احترام به استادان، سرلوحه اخلاق علمی صاحب مفتاح الكرامه

از دیگر ویژگی‌های محقق عاملی، احترام فوق‌العاده ایشان به استادان خود است. ایشان بسیار متواضعانه، همه نوآوری‌های علمی خود را به استادانش نسبت می‌دهد. این هضم نفس و به تعبیری، شکسته‌نفسی این عالم بزرگ، نشانه صفای باطن، دل‌دادگی صرف به حقیقت و پرهیز از تکبر علمی است. صاحب أعيان الشيعة در این باره می‌گوید:

أما تعظيمه لأهل العلم و لا سيما مشايخه فلم يعهد مثله من غيره قديما و حديثا كما يظهر من ديباجات كتبه و قال بعض العلماء ما رأيت مصنفا كصاحب مفتاح الكرامة فإنه و إن نسب جميع ما حققه من مصنفاته إلى مشايخه هضما لنفسه و قال في خطبة بعض مصنفاته: ما كان فيها من تحقيق سمين فهو للأستاذ و ما كان فيه من غش فهو لي، و هذا ما رأيت من غير المصنفين. (همان ۴: ۲۹۰-۲۹۱)

گره زدن زلف تحقیق و معنویت در حوزه

میرزا محمد تنکابنی در قصص العلماء (۱۷۳) نقل کرده است که روزی سید بحر العلوم برای تدریس نیامد. شاگردانش ناراحت شدند. بدین سبب، سید جواد را که مورد اعتماد بحر العلوم بود، نزد ایشان فرستادند. سید جواد علت نیامدن استاد را جویا شد. استاد فرمود: «من پس از نیمه‌های شب، برای سرکشی به مدرسه می‌آیم و قدم می‌زنم. به تازگی وقتی آمدم، چراغ حجره‌ها را در سحر خاموش دیدم و همه در خواب به سر می‌بردند و از تضرع آن‌ها خبری نبود. به همین علت، من حاضر نیستم برای کسانی که نماز شب و تضرع و ناله‌های سحرگاهی را ترك می‌کنند، درس بگویم!» می‌گویند وقتی این کلام بحر العلوم در میان شاگردان، زبان به زبان پیچید، صدای زمزمه‌های «یا رب، یا رب» شاگردان، دیگر بار در نیمه‌های شب به آسمان بالا رفت. سید عالی‌مقام نیز با اطمینان خاطر بر کرسی تدریس نشست.

در تاریخ حوزه‌های علمیه شیعه، زلف علم به اخلاق و معنویت این گونه گره زده می‌شد.

نصیحت محقق عاملی به فرزندان معنوی خود

در پایان، توصیه عالم بزرگ، مرحوم عاملی به فرزندان معنوی خود یعنی طلاب علوم دینی

در پایان جلد نهم یعنی کتاب الاقرار مفتاح الكرامه به عنوان حسن ختام نقل می‌شود:
و أوصی إخواني بالجد و الجهد و الاشتغال و تتبع الأخبار و الأقوال مع كمال الضبط و عدم التعميل على الانفال و بالاشتغال في الليل و النهار و أن لا يغادر من أوقاتهم في غير تحصیل و بالزهد في هذه الدنيا فإن الميل إليها أفة التحصيل. أعلى الله مقامهم و زاد الله امثالهم.